

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
_{Inst.}

720

Title: Hastamalaka
Bhasya

720

हस्तामलक भाष्य.

Hastām alaka Bhāṣya		Title
:	:	Author
Shankara Bhagavat		Editor
:	:	Year, Vols.
:	:	Publisher
720	:	Remarks

हस्तामलक भाष्यप्रारंभः

रु. भा. श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ श्रीमद्भगवत्प्रेमं गुरुं नमोमि ॥ ॥ खंडनमस्करचमनां मंड
 नमाभीरनारीणां ॥ भंजनमश्नानां कंचनडुः रेवकदंजनं वंदे ॥ १ ॥ यास्मिन् श्रुते
 भवेत्सर्वविज्ञातं परमात्मनि ॥ तं वंदे नित्यं विज्ञानमानंदमजमव्ययं ॥ २ ॥ यदस्मा
 नादभूद्वैतं स्नानेयस्मिन्निवर्तते ॥ रज्जुसर्पवदस्यंतं तं वंदे पुरुषोत्तमम् ॥ ३ ॥ यस्यो
 पदेशदीधित्या चिदात्मानः प्रकाशते ॥ नमः सद्गुरवे तस्माद्यविद्याध्वान्ताभास्वते
 ॥ ४ ॥ ईशं स्वतु सर्वजंतोः स्तुखं मे भयाडुः खं मे मा भूदिति स्वरसतः ॥ स्तुखो
 पादिस्माडुः खं जिहासे भवतः ॥ ५ ॥ तत्र काश्चिद्युष्यातिशयशालिता वदव
 श्ये भाविडुः खं वितास्तत्त्वा दमित्वाच्च ॥ ६ ॥ विषयजस्तु खंडुः ख

रूपक्षेत्राक्षिप्य ॥ संसारादस्यैव विरज्यते ॥ विरक्तश्च संसारहना येयत
 ले ॥ संसारस्य चात्मस्वरूपा परिश्रानहेतुवत्त्वात् ॥ आत्मशुद्धात्तत्रिहत्त
 रिति ॥ तं प्रत्यात्मश्रानमुपदिदिश्यत्याचार्यः ॥ ननु सर्वग्रंथादो शिष्यानां
 हृदेवता नमस्कारस्तुतिर्वास्तुतिरुपलब्धा ॥ अयं च विना स्तुतिनमस्का
 रं प्रवर्तमाने शिष्यत्वाद्यदनवधेयवचनः प्रसज्येत ॥ तन्मस्तुतिनम
 स्कारयोश्च विध्यात् ॥ त्रिविधा हि स्तुतिनमस्कारो कायिको वाचिको मा
 नसिको चेति ॥ तत्र कायिकवाचिकयोश्चापि परमशिष्यत्वाद्युपायस्य
 ग्रंथस्याविधेन परिसमाप्ते ॥ यान सस्तुतिनमस्कारावकार्षीदस्मात्
 य इत्यवगम्यत इति ॥ यत्किं चिदेतत्प्रश्नं मनुसमः ॥ ॥ निसिन्तं
 नश्चक्षुः सादृष्टं तो निरस्ता रितो पाधिराकाशकल्पः ॥ रविलोकने ह्य

ह. ल.

२

निमित्तं यथायः सानित्योपलब्धिः स्वरूपो हमात्मा ॥ १ ॥ मनश्चक्षु
श्च मनश्चक्षुषीते आदिर्मेपांतानि मनश्चक्षुरादीनि आदिशब्दः प्र
त्येकमनुसंधायते ततः श्रायमर्थो भावति ॥ १ ॥ मन आदीनां मनो बुध्य
हंकारचित्तानां तथा चक्षुरादीनां चक्षुस्त्वब्र श्रोत्रजिह्वा तन्मसीनासिका
नां पंच बुद्धिर्द्रियाणां वाक्पाणि पादपस्थानां पंच कर्मेद्रियाणां प्र
वृत्तौ स्वयंपारे निमित्तं हेतुर्यः सोहमात्मेति ॥ १ ॥ नित्योपलब्धिः स्वरूपः
नित्याचोत्पलब्धिः सो स्वरूपं यस्य सौथोक्तः ॥ रावेरादित्यो यथा
येन प्रकाशरेण प्रकाशमानत्वेन सौत्थोक्तः ॥ २ ॥ न च दृष्टा यो परिसं दे निमित्त
तथैवाधिष्ठा त्वेन यो निमित्तमित्यर्थः ॥ २ ॥ इयं रात्म शाने उपायत्वे
न दाशति प्राप्तिर्वा ॥ परमार्थतस्त निरस्ता निराकृता विवर्तानिरव

२

यसंस्का

शेष उपायो धे बुद्ध्यादित्त्वं एतस्य सतथोक्तः ॥ निरस्ताखिलोपाधित्वा
देवाकाशकल्पः ॥ आकाशवद्विशुद्धोयः सोहमात्मेति संबंधः ॥ ननु मनश्च
क्षुरादीनां प्रवृत्तौ किमर्थं अधिष्ठा त्वेनोच्यते ॥ स्वयमेव कथं न प्रवर्तते
अथ नित्योपलब्धिः स्वरूपतमधिष्ठातुरित्यत आह ॥ १ ॥ यमग्न्यहवनि
स्य बोधस्वरूपं मनश्चक्षुरादीन्यबोधात्मकाणि ॥ प्रवर्तते त आश्रित्य निष्प
मेकं सानित्योपलब्धिः स्वरूपो हमात्मा ॥ २ ॥ ॥ यं नित्य बोधस्वरूपमात्मा
नमाश्रित्य मनश्चक्षुरादीनि प्रवर्तते ॥ सोहमात्मेति संबंधः ॥ ननु बोधस्य
कथं नित्यता ॥ बोधो हि नाम इतानं तत्रेन्द्रियार्थ संसृक्का देवसुसुप्तयेते ॥
उत्पन्नं च स्वकारेण विशेषितं न तरेण वा वितरयति ॥ अतस्तत्त्वो विना
शशालित्वान्न तं त्रित्यं भविति मरति ॥ नापि बोधस्वरूप आत्मोपलब्ध्यते ॥

३
 रूपकः नित्यत्वादासनो ह्यनित्यत्वाच्च बोधस्य ॥ नहि नित्या नित्ययोरेकस्वभा
 वत्वं ॥ कुतः विरोधात् अत्रोच्यते ॥ बोधो हि नाम वेतनस्य मभिजेतं ॥ न
 चेद्वानं चेतन्यं ॥ तस्य श्रेयत्वेन घटादिव ज्ञत्वात् ॥ इदं हि शानं
 घटशानं मेजातिमित्यर्थस्य साक्षादनुभूयमानत्वात् ॥ अतस्तस्या नित्य
 त्वेपि ॥ अनात्मरूपत्वेपि नित्यबोधस्वरूपमात्मनो युक्तमिति ॥ नत्वा
 त्मनश्चेत्तत्तत्त्वे किंप्रमाणं ॥ जगत्प्रकाशशाने ब्रूमः जगत्प्रकाशोति सर्व
 जनप्रारिद्धं ॥ तत्र शानादीनां श्रेयत्वेन जगत्त्वादात्मप्रकाशेनैव जगत्प्र
 काशत इति निश्चितं भवति ॥ सवितृप्रकाशवत् ॥ यथा सविता स्वयं प्र
 काशमानो जगत्प्रकाशयति ॥ एवं मात्मापीति ॥ अस्तु न हि चिद्वर्मापुन

३
 षः ॥ कथमप्येचित्स्वभाव इति न धर्मधर्मविभागस्यानुपपत्तेः ॥ तथा हि
 चेतन्यमात्मनो भिन्नमभिन्नं भिन्नाभिन्नं भवति ॥ न तावद्विन्नं ॥ भिन्न
 त्वे घटादिवद्वर्मा धर्मत्वा अनुपपत्तेः ननु ॥ घटादिसंबंधादात्मधर्मो
 न संभवति ॥ चेतन्यं तु आत्मसंबंधादिपुनमात्मधर्मत्वमिति न सं
 बंधानुपपत्तेः ॥ संबंधो हि भवेत्संयोगो वा स्यात् ॥ समवायो वा ॥ संबंधो
 न स्यात्संभवत् ॥ तत्र संयोगस्य द्रव्यधर्मत्वात् ॥ अद्रव्यत्वे चेतन्यस्य
 न तावत्संयोगः नापि समवायः ॥ अनवरथापातात् ॥ तथा हि ॥ अम
 वायो हि समवायिनः ॥ संबंधो असंबंधो वा न तावत्संबंधः ॥ घटादिवद
 किंचित्करत्वात् ॥ संबंधश्चेत्संयोगादेरभावेन समवायात्तरमभ्युपगंतव्यं
 ॥ एवमपरापराये क्षया अनवरथापात इति ॥ यत्किंचिदेतत् ॥ तस्माद्भि

ह. स्ताम.

५
ता

भ्यां भिन्ना भिन्नत्वं च । विरोधादयुक्तं ॥ तयोरापि भिन्ना भिन्नत्वाभ्यां भि
न्ना भिन्नत्वाभ्यां गमे अनवस्था पात इत्यत्र मिति विस्तरेण ॥ तस्मा
त्तानां सर्वथा चिद्वैतम् ॥ किं तर्हि चित्स्वरूपं एवेति ॥ एतेनाचिदानंदयो रथा
थात्मस्वरूपत्वं व्याख्यातम् ॥ नित्यश्चात्मा सर्वकारणत्वात् तत्परमाणु
वत् ॥ तस्मात्मा अहमस्मीति प्रतीयते ॥ सर्वकारणत्वाच्च न ह्यस्य
कारणं ॥ प्रत्यक्षादिभिस्वरूपं लभ्यते ॥ नापिश्रूयते ॥ चैतो व्यकारण
त्वं हि आत्मनः श्रूयते ॥ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ॥
आकाशाद्वायुः वायोरग्निरित्यादिश्रुतिभ्यः ॥ नाहं ॥ आत्मनोपि
कारणान्तरं ॥ अतः सर्वकारणत्वात् नित्य आत्मा इति प्रसिद्धम् ॥

५

नि

तस्मात्सा धूतं नित्यबोधस्वरूपमिति ॥ तत्रैव दृष्टान्तमाह वमश्च
एवेति हि यथोक्तत्वं अग्निनो न व्यतिरिच्यते व्यतिरेके हि वदाचि
रग्निनो अन्यत्रापि उपलभ्येत यथा दंडिनः पुरुषा दंडः न चैवमास्ति न
त्मादमि स्वरूपमेवैवत्वं एवमात्मनोपि चेतन्यस्वरूपत्वं मित्यर्थः ॥ त
थाशेक्तं निरंशत्वादिभ्यस्तत्त्वाच्च तथा नवरभावतः ॥ अतश्चोक्तं न भेदो
स्ति चेतन्यब्रह्मणो धिकं ॥ ननु मनश्चक्षुरादीनां प्रवृत्तौ किमपि
जातं तेष्वपि ॥ स्वयमेकस्मान्न प्रवर्तते इति न ज्ञाहं ॥ अवोधात्म
कानीति हेतुगमोपि दं विशेषणं ततश्चात्ममर्थो भवति अवोधा
त्मकत्वात् ॥ अचेतनो ह्यधाटादिव तचेतनमाधिसालारमाश्रित
प्रवर्तते ॥ इति अचेतनत्वं चेष्टां लपत्वा ह्यधादिवत् ॥ श्रुतिरपि ॥

ह. म. भा. न. न. यो तो सिद्धे सा दिना आत्मा व्यतिरिक्तस्य चेतस्य निषेधयति. ॥ अ
 तो अयुक्तमुक्तं. ॥ चैतन्यं प्रात्मानमाश्रित्य प्रवर्तते इति. ॥ निष्कंपं नि
 स्तरुंगे निःसंशयमित्यर्थः. ॥ तथा च श्रुतिः. ॥ भिद्यते हृदयग्रंथिर्बिद्यते
 सर्वसंशयाः. ॥ क्षीयते च तस्य कर्म. ॥ एतन्मिदं हृदयं परावरति. ॥ एकं
 वा द्वितीयं एकं तत्त्वं देवतिष्ठेद्युष्यादिशरीरेष्वेकं तत्संसारव्याप्तिपरि
 कात्येतन्नानाभूतमित्यर्थः. ॥ नत्वात्मन एकत्वे सुखदुःखादि व्यवस्था
 न स्यात्. ॥ तथा हि. ॥ यादे सर्वशरीरेष्वेक एवात्मा तत्रैतदेकस्मि
 न्. ॥ सुरविनि सर्व एव सुरविनः स्युः. ॥ एकस्मिदुःखिनि सर्व एव
 दुःखिनि स्युः. ॥ एवमेकस्मिन् ज्ञानेति सर्व एव ज्ञानी स्युः. ॥ तथैक

स्मिन् जायमाने म्रियमाने सर्व एव जायेरन्म्रियेरन्. तथैकस्मि
 न् एव दुःखे सर्व एव दुःखे नन्मु चैरन्निति न चैवमास्ति. ॥ तस्मान्मे
 कत्वेमात्मनो भावितुमर्हति. अत आह. ॥ २॥ ॥ सुरवा भास
 को दर्पणे दृश्यमानो मुखत्वात् सूथस्केन नैवास्ति वस्तु. ॥ चि
 त्तो भासको धीषु जीवोपित हस्तुनित्योपेता विः स्वरूपो हमा
 त्मा. ॥ ३॥ ॥ अस्यायमर्थः. ॥ सुरवा भासको मुखप्रतिविं
 बो दर्पणे दर्पणजातो नानाकारे विंशु दर्पणे पितियावत्. ॥
 दृश्यमानो मुखत्वात्. परमार्थ सतो मुख रूपत्वात् दृथस्के
 न भेदेन यद्यपि सुरवा भासको वस्तु नास्त्येव. तथाप्युपाधि

हम. भा.

भेदात्. परमार्थसतोसुरवासरस्य रंते पु र्वाभासकाभिन्नाः प्रतीयंते.
तथाचोपाधिगतमस्तिनत्वादिधर्मैर्न स्तिनत्वादिधर्मकाः प्रतीयंते. तद्व
च्चिदाभासक उनात्म प्रतिबिंबो धीषु च दृश्यमानो जीव इत्युच्यते. ॥ प.
सो ह मात्मा जीवास्तूपाधिभेदाद्भिन्नाः प्रतिभासंते. ॥ उपाधिगतसुख
दुःखादिभिः सुखदुःखादिभिरनंतः प्रतीयंते. ॥ उपाध्यायश्च व्यवस्थितस्त
पादुवेति. ॥ सुखदुःखादीनां एकमपक्षे व्यवस्था युक्तेति. ॥ नानायात्म
भेदः शक्यो व्यवस्थापयि. ॥ श्रुतिश्चैकात्म्यमेव प्रतिपादयति. एक
मेवाद्वितीयं ब्रह्मेति. स जातीयविजातीयस्वगत भेद निर्णयकरोति.
उनात्मभेदपक्षे चियं सुखदुःखादिकमुत्साद्यमानं विशेषणहेतोर

सुखदुःखादीनां पक्षे तथेति. प्रतिशरीरमात्मनोभिन्नाः तस्य सर्वे पक्षे सर्वगता इति आत्मभेदवादि
नानायेतत्तत्र सर्वेषां सर्वगतत्वात् तत्र सर्वमात्रेण सुखदुःखादि

तस्यैतद्विधीयते

भावात्. ॥ कथमेकमेव तत्सुखादिकं न सर्वेषां मित्यवधारयते. उर
थयत्संबंधिना कार्यकारणसंघातेन सुखादिकं ज्ञस्यते. तन्न. ॥ कार्य
कारणसंघातस्यापि सर्वात्मसंघात्. ॥ उताद्यमानस्य सर्वात्मसं
बंधेन कार्यकारणसंघातस्यापि सर्वात्मसंबंधात्. ॥ तदुज्जितस्तु
खादेः सर्वात्मसंबंधित्वमिति. सुखदुःखादिकस्य नानात्मपक्षे
वनव्यवस्थेति. ॥ पूर्वकार्यकारणसंघातस्य कर्मपेक्षयामनव
स्थादोषः. ॥ अनादित्वेन नानावस्थादोषपरिहारश्चाप्यपरंपरेति.
श्रुतिरपि. ॥ नानात्मपक्षं प्रतिषेधयति. ॥ एकमेवाद्वितीयं. नेह
नानास्ति किंचनेत्यादि. अतः साधुक्तमेकमिति. ॥ ३॥ ॥

हस्ताम.

2

नत्वेवं च सति आत्मनः सुखं दुःखादिसंबंधाभावात् संबंधो ना
स्ति बंधाभावात् नमोक्षः बद्धा हि मुच्यते न बद्ध इति तथा हि ॥
चिदाभासकस्यापि बंधमोक्षो न विद्येते ॥ अवस्तुत्वात् ॥ तस्य
बुद्धेरपि विना शिल्पाहं धमोक्षो रभावः ॥ ततश्च बंधमोक्ष एव
स्त्रीरर्थकमिति ॥ अत उवाच ॥ ॥ यथा दर्पणाभावात्
भास हानौ चुरं विद्यते कल्पना हीनमेकं ॥ तथा धीविद्योगे निरा
भास कोयः सानि त्योपलब्ध ॥ ४ ॥ ॥ यथा येन प्रकारेण
दर्पणस्य भावे सत्यास भासस्य मुखप्रतिबिंबस्य हानौ रसा
चुरं परमार्थसं कल्पना हीनं मिथ्या ज्ञान रहितमेकमे

वपरं विद्यते ॥ तथा तेन प्रकारेण धीविद्योगे रभावे निराभास
को निष्कृतिः ॥ बिंबपरमार्थतः सानेक एव यः ॥ ३ ॥ सो हमात्मा ॥
अयमाभिप्रायः ॥ आत्मनो अज्ञानसं कृतो यंगुध्यादिप्रपंचः ॥
तत्र बुद्ध्या दोषातिबिंबस्वरूपेण सा न नध्यस्य न कृतसुखं दुः
खादिकमात्मन्यध्यस्यतीति सोपमाध्यसो बंधः ॥ आत्मज्ञानेन
इते अज्ञान निवृत्तौ बुद्ध्यादिप्रपंच निवृत्तौ अध्यासानि वृत्तौ
हैः ॥ न पुनः पुनर्मा र्थिको बंधमोक्षो कस्यचिद्विद्येते ॥ इति सर्वसं
सं न सं ॥ ५ ॥ ॥ केचिदिह खलु दीना मात्मत्वं मन्यंते तात्र प्राप्ति
आह ॥ ॥ मनश्चक्षुरादेर्विमुक्तस्य यं यो मनश्चक्षुरादेर्मनश्च

वदा

८ बुद्धिदियशरीरेभ्योभिन्नआत्माविभुः प्रकः। नानारूपः पृथक्क्षेत्रमात्मवन्निष्ठमात्रम् ८

रुक्ताः क्षुरादिः॥ मनश्च क्षुरादेरगम्यस्वरूपः सानियो॥ ५॥

१॥ मनउरादेश्चक्षुरादेर्विमुक्तः पृथग्भूतोयः सोहमात्मेति संबं
धः॥ मनश्चक्षुरादेरुपादानेन तदंतर्गतत्वाच्चरीरमप्युपनं
दुष्यत्येव॥ एतेन शरीरादपि विमुक्त इति गम्यते तथा च उक्तः कथं
मनश्चक्षुरादेर्विमुक्तमित्यत आह स्वयमिति। स्वयं यः आत्मा
प्रकाशते॥ मनश्चक्षुरादिकस्य प्रकाशमनश्चक्षुरादिरिवमनुश्च
क्षुरादिः प्रकाशगुणयोगादयमर्थः॥ यथा बाह्यस्य घटादेः प्रकाश
को मनश्चक्षुरादिः॥ ततोतिरिच्यते॥ तथांतरश्चापिमनश्चक्षुरादेः
प्रकाशक आत्मा ततोतिरिक्त इति निश्चीयते॥ अतएव मनश्चक्षु

रादीनां अनात्ममिति सिद्धं ज्ञेयादन्येऽज्ञाता स्यात्॥ नचात्मनोपि ज्ञेयत्वं
दनात्मत्वं प्रतिपद्येतस्यत आह॥ मनश्चक्षुरादेरगम्यस्वरूपो अप्रकाश्यस्व
रूपः॥ तथा च श्रुतिः यत्तावाचो निवर्त्तते अप्राप्य मनसा सह इति॥ ५॥
तनुयद्ययमात्मा मनश्चक्षुरादेरगम्यस्वरूपः कथमस्य सिद्धिः॥ चक्षुषा वा
यो मनश्चक्षुराद्यधीनसिद्धयो दृष्टास्तद्वदात्मा पितदधीनसिद्धिर्युक्तः॥
अथ तदधीनसिद्धिर्यदि न स्यात्॥ तदा सिद्धिरेव न स्यात्॥ शशविषाण
वदित्याह॥ ॥ यमेको विभाति स्वतः शुद्धचेताः प्रकाशस्वरूपो पिता वव
धीपु॥ शरावोदस्थो यथा भावुरेकः सानियो प्रकाशः स्वरूपो ह मात्मा॥ ६॥
यदीति॥ स्वतः सिद्धता माह यो ह्येको अद्वितीयो विभाति प्रकाशतस्वतः भवन

हस्तासभा

२९

परतः शुद्धं निर्मलं चेतो यस्य शुद्धं चेतः ॥ शुद्धं चेतसि स्वयमेवात्मा प्रका-
शते स्फुरतीत्यर्थः ॥ अतएव शुद्धार्थे वेदेऽपि वेदादिवचनादयो विहिताः तमेव
वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेति ॥ घटपटादयश्च जडत्वा-
त् प्रकाशान्तरापेक्षा कलाच्च प्रकाशा इति युक्तं ॥ आत्मानुप्रकाशस्वरूपत्वा-
त् प्रकाशान्तरानपेक्षः प्रकाशते ॥ सवित्प्रकाशश्चेत् ॥ यथा सविता स्वप्रका-
शेन प्रकाशान्तरं नापेक्षते ॥ अथ च प्रकाशते ॥ तस्मादात्मापीति भावः ॥ ए-
वमुक्तत्वात् श्रुतानोऽद्वितीयो जीवन्मुक्तः ॥ प्रकाशस्वरूपोऽपि पुरमा र्थे तो न
नाधीशुपाधिष्ठनावेव भाति यः ॥ सैकमात्मेति संबंधः ॥ शरा बो दके पू पा
धिष्ठेव स्थितो यथा भातुः प्रकाशस्वरूपोऽपि एकः सन्नैकवद्भाति ॥

१०

न ह दात्मापि ति भावः ॥ तन्मुक्तार्थे जीवन्मुक्तः ॥ देहवांश्च जीवन्मुक्त इत्युच्यते न
स्य जीवतो यदि देहाभावो जीवन्मुक्तिरभिप्रेता ॥ नासावुपपद्यते ॥ विरोधान्
हि ॥ देहवतो देहाभावः संभवति ॥ अथ सत्यपि देहे भोगविधेरस्य मुक्तिरिति
न दपि न च तुरस्य ॥ सर्वभोगकारणं द्रियसंपत्तौ भोगविधेरस्य संभावनीय-
त्वात् ॥ अथ मिथ्याऽग्नौ निबन्धनो हि भोगस्तस्य सम्यक्ज्ञानेन निवर्तित-
त्वात् ॥ भोगविधेरिति चेत् ॥ बाधितस्यापि मिथ्याऽग्नौ हि बन्धादिज्ञा-
नवदन्तु इत्यभ्युते ॥ श्रुतिरपि ॥ देहतो भोगविधेरद्वारयति न ॥ न ह वै स शरीरस्य
सतः ॥ प्रियाप्रियोरपि हि ति हेति ॥ अशरीरं वा वसंतं प्रियाप्रियेन स्पृशत इति
तस्मादयुक्ता जीवतो मुक्तिरिति ॥ अत्रोच्यते ॥ जीवतस्तावत्तत्त्वं ज्ञातं मुखे

२९ पगमाद ॥ अन्यथाऽप्यनेन वनस्यात ॥ अतएव विदुषां जनकादिवाराज्यं धृतम् ॥

हमः ॥ ते ॥ नमस्तस्य शमदमादेः भवतामननादेश्वरानहेतोः असंभवात् ॥

॥ १८८ ॥ अतएव विदुषा सा इव वक्ष्यस्य सत्यासः श्रूयते ॥ न च मृतस्य सत्यासः

॥ १८९ ॥ श्रूयते ॥ संभवति वा ॥ तस्माद्जीवतस्मिन् त्वेव शानमुत्पद्येति सिद्धं ॥

तत्त्वज्ञानादेव मुक्तिः सिद्धा ॥ अयोहवे तत्परं मंत्रं वेदसत्रं च भवति

ब्रह्मविदा प्राप्तिपरं स्यादि श्रुतिभ्यां न च शानस्य साक्षफलं च श्रु

तिषु सहकार्यं नरं श्रूयते ॥ इति तस्माच्च स्याद्भक्त्या न भिद्यते ह दे

यः श्रद्धिः विद्यते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे

रावरावर इति सहकार्यं नरनिषेधश्च श्रूयते तमेव विदित्वा उत्ति ॥ १९० ॥

दृश्यते ॥ नाभ्युपेया विद्यते यनायेति ॥ न तु श्रुतिरेव मरणसहकारिणो ज्ञाना

मुक्तिं दर्शयति ॥ तस्य तावदवचिरया वन्न किमोक्षये ॥ अथ संपत्स्य इति ॥ १९१ ॥

वो सन्नस्य ज्ञानस्य चिरं प्रवृत्तात् ॥ मरणकाले सन्निधापयितुं शक्नोति तत्र

ल एव तु सन्नुत्तमाना मुक्तिरिति चेत् ॥ न तदेव यदेव भवति न तदेव मेव ब्रू

ति ॥ आचारानुसारेण वेदति श्रुतेः ॥ प्रथमं यत्तत्त्वज्ञानं तदेव मुक्तिरिति ॥ एतेन

च ब्रूवन्तं नरं यत्तु गृहीतं भवति ॥ जीवन्नेवेह विद्वान् हर्षमर्षं भ्यां विमुच्यते न च

न हवे स शरीरस्य स्वर्गः ॥ प्रियाप्रिया तपयो राधे हतिरस्ती श्रुतं न रविरोधः ॥ श्रु

तं नरस्य सामान्यविषयत्वात् ॥ अत्र च विद्वानिति ॥ विषयैकानि देशात् ॥ न

त्यताव चिरं या वन्न विमोक्षये ॥ अथ संपत्स्य इति श्रुतिं सत्का स्यादिति चेन्न

व्यवस्थायोपपत्तेः ॥ तथा हि मुक्तिः खलु सा भाविकी सर्वेषां न सा ज्ञानेन जन्य

ह. म.

१३

ते ॥ किं न हि ॥ अविद्यातिमिराति रोहित तायां तमोमात्रं निराक्रियते ॥ तच्च प्रथमज्ञा
नेनैव कृतां तथापि त्वविद्या कार्यदेहादिवशान् ॥ पुनः पुनर्महाधकारोत्सारणं कृतं
मपि तिरस्कृत इति ॥ तस्योतिरस्काराभासस्य देहादिविधच्छेदादिविधेरो भवति
पुनस्ततिज्ञा यन्वीनमेव महाधकारोत्सारणं ज्ञानमात्रनिबन्धनमवतिष्ठते ॥ यथास्त
थोदयेन नमहातिमिरास्मादने कृते पुनः च्छादिकृतस्यतिमिराभासस्य च्छादि
विगमः ॥ ततः प्राचीनमेव महातिमिरात्सारणं सूर्योदयमात्रनिबन्धनमवतिष्ठत इति
तस्मान्न ज्ञानांतता देवमुक्तिरिति सिद्धं ॥ न च मुक्तिरिति द्वयमेव निराक्रियते ॥ ननु पार
मार्थिकमद्वैतं मिथ्याज्ञानविज्ञं सितः ॥ प्रपंच इत्यतिश्रुत्यर्थवधारिता ननु कथं स
त्यमपि बाधकप्रपंचावुच्यते ॥ नाहिसत्येव मुक्तिरिति रजतप्रपंचोच्यते ॥
अत्रोच्यते ॥ नोतिनेति न ह्येनस्मात्सरस्यै दासिनेहमा नास्ति किंचन शस्त्रादि वाक्यस

१२

हितात् तत्त्वमस्यादिमहावाक्यात् प्रपंचप्रत्ययप्रविलसद्वारेण संवेदिग्धमवाधितमद्वै
तज्ञानं तावदुच्यते ॥ न च तत्प्रपंचप्रत्ययेन बाध्यते ॥ इति युक्तं ॥ तत्प्रविरलयेनेतत्ता
सत्ते ॥ यत्पुनरुक्तं ॥ कथं प्रपंचप्रत्ययावुच्यते इति ॥ अत्रोच्यते ॥ द्विविधं बाधकं भ
वति ॥ यथा सत्येव मिथ्याज्ञानहेतुहेतुभूते पिता दौ जात एव पीतशंखज्ञानेनेमिस्तां
तराभायं पीत इति ॥ मिथ्याज्ञाननिवृत्तिरिति ॥ मिथ्याज्ञानकारणापगमेवायथावामं
दा लोकाप्रभावस्य महत्सालोकेनेष्टं रजतमिति ज्ञानं ॥ एतद्विषयं हापि ॥ मिथ्याज्ञानहेतु
तेशरीरे प्रपंचस्य बाधकमद्वैतज्ञानमुच्यते ॥ अतः कारणाद्वाधितं ॥ अपि प्रपंच
ज्ञानं पीतशंखज्ञानवत् ॥ पुनः पुनर्जीयते ॥ ननु देहस्यापि प्रपंचावुच्यते तत्वात् ॥ स
चित्ते वप्रलयः ॥ प्रसज्येत ॥ न प्रारब्धकर्मवशान् ॥ तदुच्यते ॥ कर्मण्युक्तं लोच
कप्रमाणवत्संस्कारावुच्यते इति ॥ सिद्धा जीवमुक्तिरिति कर्मसंस्कारक्षयात्तु देहपा

ते सति सर्वथैव प्रपंचप्रविलयः ॥ कर्मांतराणां च क्लानेन हेयितत्वात् ॥ देहांतरां तु स्थितिः
परममुक्तिरिति ॥ एवं च सति ज्ञानमात्रानुक्तिरिति ॥ अतिपादश्च न देवकर्मणा मुक्ति
हेतुत्वमप्यस्मादिति हेयिवेदिनव्यं ॥ तथा हि ॥ न तावत्क वत्ताकर्मणा मुक्तिरश्ववणा
त् ॥ नापि तत्र एव ज्ञानसहितात् ॥ अश्रुतेनैव विद्याकर्मणी समन्वारभेत् ॥ पूर्वप्र
ज्ञाचेति विद्याकर्मणोः सहभावः श्रूयते ॥ सत्यं संसारविषयं तु सहभावप्रव
णं न मुक्तिविषयं ॥ ननु यावज्जीवमस्ति ह्येवं ज्ञेयं यदि पादिचोदनाप्राप्तानां नित्येन
मिन्निकानां कर्मणां ज्ञानस्य चैव क्षेपसमुच्चैः य इति चेत् ॥ न ॥ विनियोजकप्रमाणा
भावात् ॥ तमेव वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषति ॥ य इति न दानेन तपसा नाश
नेत्यादि श्रुतिर्विनियोजिका ॥ अस्यैवोदिचेत् ॥ न विविदिषा संबंधात् कर्मणां
ज्ञानार्थत्वं प्रतीयते ॥ मोक्षार्थत्वं नावगत इति किंच ॥ नाहि ज्ञानमश्रुतेन

निवृत्ता उपकारकमपेक्षते ॥ उत्पन्ना देवतास्मादज्ञाननिवृत्तेः स्वार्थभावात् ॥ तथा
च श्रुतिः ॥ तमेव विदित्वा अतिमृत्सुमेति ॥ नान्यः पंथा विद्यते यनायेति ॥ अपि च यदि
कर्मफलं ॥ मोक्षो भवेत्तर्हि अनित्यत्वं प्रसज्येत ॥ घटादिवत्स्वर्गवच्चैति ॥ अनुमे
वार्थश्रुतिरप्याह ॥ तद्यथा ह कर्मजितो लोकः क्षीयते ॥ एवमेवापुत्रपुण्यजि
तो लोकः क्षीयते इति ॥ अग्नौ होत्रादिकं तु तर्काद्यैव सूत्रकारेण परंपर
या कर्मणां मुक्तिहेतुत्वमस्माहेतं ॥ प्रजायादिवत् ॥ अतो ज्ञानार्थत्वं कर्म
णामुपयोगोऽस्यैव ॥ ज्ञानोऽयतोऽस्ति परं कर्मणामुपयोगाभावेऽपि लोकसंग्र
हार्थमनुष्ठानं कर्तव्यमेवेति समं जसम् ॥ ६ ॥ ॥ ननु कथमेकपक्षे वासा
सौ अनेका बुद्धिपुगपदधितिष्ठति ॥ न स एका वाश्ववाहकापुगपदनकानश्वा

द्विनेकानां वक्ष्ये विधिं विधिः। न च क्रमेण एकैकस्मै वक्ष्ये प्रकाशं ॥

ह. भा.

१४

न विधिं विधिः ॥ इत्युपलभ्यते ॥ क्रमेण विधिं विधिः ननु न विधिः युगपदे
व सर्वसां बुद्धीनां स्वभावात् प्रवृत्तिर्दर्शनात् ॥ अनविधिं विधिः ननु प्रवृत्तिः स्वभा
वात् ततो नैकात्मा इत्येतज्ज्ञाह ॥ १ ॥ यथा नेकचक्षुः प्रकाशो रविर्न क्रमेण
प्रकाशो करोति प्रकाशं ॥ अनेकाधियो यस्तथैकप्रबोधः स नित्योपलभ्य
विस्वरूपो ह्यमात्मा ॥ ७ ॥ यथा येन प्रकाशकत्वे प्रकाशेण रविरादिस
एक एवा नैकेषां चक्षुषां प्रकाशो युगप प्रकाशो करोति ॥ तथा नेक ॥ प्र
काशेण एकश्चासौ प्रबोधश्च एकप्रबोधः ॥ अनविधिः ॥ अनेकाधि
मावुद्धी युगपदविधिं विधिः ॥ न क्रमेणैकैकस्मै धिये प्रकाशं प्रकाशो
करोति ॥ यः सोहमासीति ॥ ७ ॥ ननु अस्तु तर्हि रविरेव बुद्धीनामे

१४

विधिः ॥ विमात्मा भुपगमेन तथा च श्रुतिः ॥ धियो योनः प्रचोदयादित्यन
आह ॥ ॥ विवस्वत्प्रभातं यथा रूपमदं प्रवृत्तिना भातं मेवं विवस्वा
रं ॥ तथा भात आभासलस्य स मेकः स नित्योपलभ्य विस्वरूपो ह्यमात्मा
॥ ॥ विवस्वतादिसिने प्रभातं प्रकाशितमित्यर्थः ॥ अदं चक्षुः यथा रूपं घ
टादि गतं प्रतिष्ठति ॥ प्रकर्षेण जानाति नाभातं च प्रकाशितं ॥ अंधका
रे घटाद्यनुपलंभात् ॥ एवं विवस्वानपि एकस्तथा तेनैव प्रकारेण प्रभातः प्र
काशितो अनविधिः स न भासति ॥ अनविधिः ॥ अदं चक्षुः यथा वि
वस्वतो विधिः सोहमात्मा स च सर्वसां बुद्धीनां अनविधिता ॥ अस्तु च चक्षुर

ह. भा. विष्णुमभिप्रत्यविवस्वतो बुद्धिप्रवक्तृत्वमसाहितं ॥ यस्मादिवस्वदधिष्ठितं
 बक्षुर्बुद्धिमुत्पादयति नन्वपितर्हि प्रकारं तरेणेवाधिष्ठाता ह्ययः न तस्य स्वप्न
 १५ शर्कत्वात् नान्यो तोस्ति दृष्टा इति श्रुत्या तत्र दृष्टं तरप्रतिषेधादिति ॥ किंच ॥
 यथासूर्य एक स्त्वेनेकश्च लास स्थिरास स्वर्णं नान्विभाव्यस्वरूपं च ला
 स प्रमिनास धीर्धैक एकः सान्नियोपल ० ९ ॥ ॥ यथोयनप्रकोरणादिसप
 कोपि अनप्ता वारिषु च लास स्थिरास च एकोपि नाना सन् प्रतिभासते ॥ अनन्व
 विभाव्यस्वरूप इति ॥ अनु अंशानि गच्छन्तीत्यन्वयः ॥ न अनन्वक अनन्व
 कः ॥ न पृथगिति यावत् ॥ यद्वा अनन्वकत्वेन विभाव्यस्वरूपं यस्य सतथोक्तः ॥

१५

एवं बुद्धीर्हि समासेकत्वा ततश्चायमर्थो भवति न वारिषु रविरनुगतो भवति
 किं तर्हि न भवति हे दीप्यमानो वारिषु भात्या दृश्यते ॥ एवमेकात्मा च लास
 प्रमिनासि नाना भूतास धीषु बुद्धिषु च नेकः सन् ॥ अनन्व विभाव्यस्वरूपं पुनः
 रूपो बुद्धिरनुगच्छति किं तु ह्यथगे व हे दीप्यते यः सोहमात्मेत्यर्थः ॥
 ॥ घनधनदृष्टिर्धनधनमर्क यथा मन्यते निःप्रभं कातिमूढः ॥ तथा बद्ध
 वद्भाति यो मूढ दृष्टेः सान्नियोप ० १० ॥ ॥ धनधनेन मेघेन धनानातिरोहिता दृ
 ष्टिर्दर्शयन्तः यस्य सः घनधन दृष्टिः पुरुषः ॥ घनेन धनमर्कमादित्येयथा
 येन घनधन प्रकारेण मन्यते ॥ जानाति निष्प्रभं प्रभाराहितं आकाशस्वरूपं
 यमिति यावत् ॥ मरुर्की हि मन्यते घनधन दृष्टिं त्वात् प्रकाशस्वरूपमिति

प्र २

ह. भा.

१६

रविं ॥ अप्रकाशमहंपश्यामीत्यत आह ॥ अतिमूढ इति ॥ अतिमूढत्वादात्म
नो दृष्टि विधातमविगलयन् ॥ सूर्यमेवाप्रकाशमन्यते यादपूरणे च शब्दः त
थातेनैव प्रकारेणाविद्या अन्न दृष्टि बुद्धिमात्मत्वेन गृहीत्वा तद्गतं दुःखादिकं आ
त्मनि मन्यमानो बहुरिति यो मूढ दृष्टिः सोहमात्मेति ॥ १० ॥ समस्तेषु वस्तु
ष्वनुस्यूतमेकं समस्तानि वस्तूनि यन्न स्पृशन्ति ॥ वियद्वात्सदा युद्धमच्छस्व रूपं
सान्त्वितोपलब्धिः ॥ ११ ॥ ॥ समस्तेषु वस्तुषु निःशेषेषु प्रपंचात्मने प्रस
दात्मना अनुस्यूते ॥ अनुगतं सर्वतो व्याप्तमेकं नाना समस्तानि वस्तूनि प्रपंचा
त्माकानि यत्स द्रष्टव्यं स्पृशन्ति ॥ वियद्वात्सदा काशमिव सदा सर्वदा शुद्धं निर्मलं रागा
दिदोषराहितं अनेकस्वरूपं स्वच्छरूपं अमूर्तस्वरूपमिति याचते एवमेकं परं ब्र

१६

सयत् सोहमात्मेति ॥ १२ ॥ ॥ अस्मादिदमद्वैतमुपसंहरति ॥ ॥ उपाधौ यथा
भेदता सन्मुनीनां तथा भेदता बुद्धि भेदेषु तेषु ॥ यथा चंद्रकांठा जले चंचलश्च त
था चंचलत्वं तथापीह विच्छेदो ॥ १२ ॥ उपाधौ सति उपाधिभेद संबंधे सति य
था भेदता भेद एव भेदता स्वार्थेता ॥ सन्मणीनां स्पटिकादीनां लोहितकच्छा
दिभेदेन भेदता भेदः तथा बुद्धि भेदेषु तेपित वापि नानात्वे हं विच्छेदः परमार्थ
तस्तु स भेदो नास्ति व. बुद्ध्याधिकृतस्तु विद्यत इत्यर्थः ॥ यथा चंद्रकांठा
चंद्रा एव चंद्रकाः स्वार्थकाः ॥ जले प्रतिबिम्बरूपे दृश्यमानां जलस्य चंचलत्वा
च्चंचलत्वं तथा बुद्धीनां चंचलत्वा तथापि चंचलत्वम् ॥ उपाधिकां न पारमार्थि
कं ॥ इह बुद्धि भेदेषु हे विच्छेदो ॥ १३ ॥ ॥ ३० ॥ ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च
पुनरावर्तते यद्देहो बधेत् ॥ इति श्री गोविंद भगवत्सूक्त्या दशमोऽध्यायः

